युगांतर

विजया दीक्षित

इ. स. पूर्व ५००० वर्षे हिमालयाच्या पश्चिमेला दक्ष पर्वताच्या उतारावर आणि पायथ्याशी पसरलेली विशाल दाक्षायणी भूमी. गवत आणि झाडाझुडुपांनी भरलेल्या त्या विरळ वस्तीच्या प्रदेशाला आर्यांनी तेव्हा एक नांव दिलं होतं, पितृलोक. आज दक्ष पर्वताच्या झळाळत्या बर्फाळ माथ्यावर एक नवा सूर्य उगवतोय आणि पाखरांच्या सुरेल कूजनावर मात करत एक सस्वर वैदिक सूक्त तरुण पुरुषी आवाजात ऐकू येत आहे, ' हे मृत पुरुषा यमा, जे सत्य सूर्याचेही पालन करते, त्या सत्याकडे तू जा...'

कवनाच्या त्या ओळी कानावर पडताच ती विषण्णपणे नदीकडून घरी परत येणाऱ्या पायवाटेवर थबकली होती. तिची नव्वदीला स्पर्श करणारी काटक पण कृश अंगकाठी थरथरत होती. कान सजन झाले होते. ते गीत तिनं रचलेलं होते. त्या सूक्ताची ती ऋषी होती, मनुषी यमी. दाक्षायणी भूमीतल्या प्राकृतिक धर्माची अखेरची वारस, मनुषी मातृगणातली यमी. स्वर हळुहळु उंचावत तिच्या दिशेने येऊ लागला आणि तिला दिसला उर्णावस्त्र नेसलेला एक आर्य तरुण, उजळ गोरा आणि सुवर्णकेशी. समोर येताच त्या अठरा वीस वर्षाच्या तरुणाचे म्हणणे थांबले. दोन्ही हात जोडुन तो नम्रपणे म्हणाला, ' मी अंगिरा गोत्रातला विश्वपा, आपल्याला वंदन करतो, आर्ये यमी.'

त्याचे अभिवादन तिने स्वीकारले नाही. तिचे डोळे पेटले. ती कडाडली, ' मी आर्य नाही. मी आहे, दाक्षायणी भूमीची मनुषी यमी! समजलं? त्या पितृसत्ताक, विध्वंसक आर्यांचा मी तिरस्कार करते.'

त्या तरुणालाही आता राग आला. त्याच्यात धगधगत असलेलं विजिगिषु आर्यपण वर उसळलं. पण त्याने स्वतःलाच थोपवलं. नव्वदीची वृध्दा ही काही पराक्रमाची जागा नसते. शिवाय ती एक आदरणीय महान स्त्री. पितृलोकाचा पहिला अधिपती यम, याची ती जुळी बहीण. सध्याच्या कृंथपुत्र यमाची ती आत्या. संयमी आवाजात तो म्हणाला, ' पण माते...'

' मातेचा सदैव अपमान करणारांनी माता शब्द उच्चारु नये.' तिने त्याचे बोलणे तोडले. ' एक लक्षात ठेव, तुमच्या आर्य ऋषींसारखे आम्ही येता जाता शाप देत नसतो. नाहीतर तुझं जागच्या जागी भस्म केलं असतं. जा तू. मी तुला क्षमा केली आहे.'

तो चालु लागला. त्या ऋचा मात्र आता त्याच्या कंठात पुन्हा उगवल्या नाहीत. खरं म्हणजे ते काव्य नव्हतंच. प्राकृतिक धर्माशी विद्रोह करुन शेवटी पश्चातापदग्ध झालेल्या आपल्या भावाच्या मृत्यूनंतर एका बहिणीने दिलेला तो हुंदका होता. वल्कल सावरीत चालणारी ती हळूहळू शांत झाली. तिला वाटलं त्या मुलावर रागवायला नकोच होतं. किती लहान होता तो! या भूमीवर प्राकृतिक धर्माच्या रक्षणासाठी आपण एकाकी दिलेली झुंज, आपल्या पराभवाचा इतिहास या मुलाला कसा माहित असणार? तेंव्हा त्याचा जन्मही झाला नव्हता. दाक्षायणी भूमीवर दृढमूल झालेल्या देव संस्कृतीशिवाय पाहिलंय तरी काय त्यानं? चालता चालता तिनं थबकुन वर पाहिलं आणि दोन्ही हात उभारुन ती आकाशातल्या सूर्याला कळवळून म्हणाली, ' कुणाला माहित असो वा नसो, पण हे आकाशस्थ कश्यपा, तू पाहिलं आहेस! मी आर्यांच्या स्वामित्वाच्या

तत्त्वज्ञानाविरुध्द उभी ठाकले. पुरुष प्रधान समाज रचना नाकारत आले. ज्या वैश्विक सत्यावर हे जीवन चक्र चालते, तेच सत्य मानून चालणाऱ्या प्राकृतिक धर्माच्या मानवी परंपरेसाठी लढले. आर्य संस्काराची सत्य झाकणारी झगमगती सोनेरी झाकणे, मला कधीच नको होती. हे भूमीच्या नित्य नूतन प्रियतमा सूर्या, तू पाहिलसं ना रे?'

हळूहळू चालत ती तिच्या पर्णकुटीत पोचली तेंव्हा तिच्या दोघी तिघी सेविका अंगण गोठयाची स्वच्छता करण्यात गंतल्या होत्या. यमी पूर्णपणे जाणून होती की आपला भाचा असणाऱ्या कृंथपुत्र यमाने त्यांना आपल्या सेवेबरोबरच आपल्यावर नजर ठेवण्यासाठीही नेमल्या आहेत. कारण तो पूर्ण जाणून आहे की ह्या भांडखोर बाई ची हाडं जीर्ण झाली तरी तत्वे कडवी आहेत आणि पितृसत्ताक आर्यांविरुध्द ती केंव्हाही विद्रोहाची पताका उभारु शकते. दनु आणि दिति मातृगणातल्या स्त्रियांच्या पुत्रांनी तर आत्ताच आर्यांविरुध्द दण्ड थोपटायला प्रारंभ केला आहे. म्हणूनच कृंथपुत्र यम तिला काहीसा घाबरुनच आहे. तिच्या चेहेऱ्यावर एक उदास हसू फाकलं आणि तिनं त्या दासीकडं करुणेने पाहिलं. गवताच्या चटईवर आपलं दमलेलं शरीर टेकवताना तिला वाटलं, कोण बिचाऱ्या या दासी तरी? मोठया मानापमानाच्या आर्य स्त्रिया थोडयाच आहेत? 'कृण्वतो विश्वमार्य म्' अशी उन्मत्त गर्जना करत इंद्रभक्त आर्यांनी पाशवी रीतीने लुटलेल्या मानवी टोळयातल्या या बलात्कारित मुली! त्यांचे तारुण्य संपल्यावर प्रौढावस्थेत दासी म्हणून वापरात आणले गेलेले हे दुर्दैवी जीव, असहाय्य, निर्बल.

एका सेविकेने सकाळच्या जलपानाची सामुग्री तिच्यासमोर ठेवली. झाडाच्या रुंद पानावर शिजवलेली रास आणि दूध पाण्याची मृण्मय पात्रे. यमी आता मांस खात नाही. शेतात पिकवलेलं धान्य आणि फळेही खात नाही. सृष्टीतला प्रत्येक प्राणी स्वतःचे अन्न स्वतः मिळवतो. असे असताना मनुषी यमी प्राकृतिक धर्माच्या विरुध्द कशी जाऊ शकेल? आणि आज ती इतकी वृध्द झाली आहे की, शिकार तर राहिलीच, पण एखाद्या फळझाडाला पाणी घालण्याइतकीसुध्दा तिला शक्ती नाही. दुर्दैवाने प्राकृतिक धर्म परंपरेतली ती अखेरची स्त्री आहे. सगळयाचं मातृगणांचा विनाश तिने या दाक्षायणी भूमीत पाहिलाय. तिच्या मृत्युनंतर हा मनुषी गणही संपेल. स्वतःला मनुष्य म्हणणारे अनेकजण जरी असले तरीही इथेच हा शेवट आहे.

किती आनंदाचा तो जुना काळ! एक नव्हे, दोन नव्हे, चांगले साठ मातृगण या विशाल प्रदेशात सुखाने नांदत होते. शिवाय नदीकाठी राहणारे रंभा, उर्वशी, घृताची वगैरे अप्सरांचे मातृगण वेगळेच. अदिति, दनु, विनिता, पृथा, कद्रू, सुरसा, मनुषी... सगळे गण इथेच होते. रोज नव्याने जन्मून, पश्चिम भूमीच्या क्षितिजाशी विसर्जित होणाऱ्या चन्द्र सूर्याशी रात्रंदिवस रतिक्रीडा करणारी भूमाता हीच सगळयांची आद्य माता. झाडांची, प्रण्यांची आणि माणसांचीही. जीवनात हाच क्रम माणसांनी आणि प्राण्यांनी जगायचा असतो. सर्व मातृगण हाच धर्म अनुसरत होती. अपत्य हे फक्त मातेचंच असतं, हे एक वैश्विक सत्य होतं आणि आकाशातला कश्यप सूर्य जसा पृथ्वीवर होणाऱ्या निर्मितीवर आपला अधिकार सांगायला येत नाही तसा दाक्षायणी भूमिवरच्या एकाही पुरुषानं अपत्यावर आपला हक्क सांगितला नव्हता. निदान आर्यांच्या रानटी आक्रमणापर्यंत तरी या प्राकृतिक धर्माचं उल्लंघन त्यांनी कधीही केलं नव्हतं. मुलं आईचं असतं हे त्यांना मान्य होतं. अखेर ते सुध्दा त्यांच्या मातेचे होते.

पाखरांच्या घरटयासारख्या पर्णकुटया बांधाव्यात. अवघडलेल्या गर्भवती गाई घरी आणून त्यांची देखभाल करुन कुटूंबासाठी दूध घ्यावे. वासरे मोठी झाली की पुन्हा त्या गाईंना त्यांचे नैसर्गिक जीवन जगण्यास मोकळे करावे. दगडांची अवजारे वापरुन सोयीस्कर जागी स्त्री पुरुषांनी कुटूंबाच्या गरजेपुरती शेती

करावी, धान्य घरी आणावे. शिकार करावी ती वाघ, सिंहासारख्या क्रूरांची. हरणे, ससे पाखरे मारु नयेत. कारण ते तर मुला लेकरांचे खेळगडी. वृध्दांनी घरात थांबून घर राखावे. बिन श्रमाचे अन्न कधीच कोणी खाऊ नये. ते पाप असतं. पर्णकुटयांच्या मोकळया ढाकळया समुदायात एकेक मातृगण नांदायचा. सुखाने, सलोख्याने. तरुण स्त्री पुरुषात कधी कधी एखाद्या मुलीवरुन किंवा तरुणावरुन संघर्ष व्हायचे. नाही असं नाही, पण त्याचे स्वरुप सौम्य असायचे. हा जोडीदार आपण आज किंवा उद्या रती क्रीडेसाठी मिळवू शकतो, या खात्रीने ही भांडण कधी विकोपाला जायची नाहीत. कधी कधी भाऊ बहीणही एकमेकांचे जोडीदार व्हायचे, पण इतर मातृगणातील मुलामुलींचे आकर्षण जास्त असायचे. अपत्य मात्र आईचंच असायचं. आईच्या मातृगणाचं नावं लावून मोठं व्हायचं...

' स्वामिनी, उन्ह चढतयं. आपण पर्णकुटीत आराम केलात तर बरं होईल.' एक दासी म्हणाली.

अवघडलेले हातपाय जरासे मोकळे करुन ती उठली. जलपानाची पात्रे उचलून नेणाऱ्या त्या दासीकडे नाराजीने पहात वाकून पर्णकुटीत शिरली. ' स्वामिनी!'   अलिकडे या शब्दाच्या उच्चाराला विरोध करणे तिने सोडून दिलयं. पण स्वामित्व या आर्यांच्या क्रूर संकल्पनेचा तिच्याइतका तिरस्कार कोणीच केला नाही. हया रानवटं आर्यांची मुक्या प्राण्यांवर मालकी, स्त्रिया मुलांवर मालकी आणि खुद्द भूमिवर सुध्दा म्हणे मालकी! चन्द्र सूर्य तरी का वगळले त्यांनी मालकी सांगायला? ' स्वामी, स्वामित्व' , कधी बरं प्रथम ऐकले हे शब्द? किती काळ लोटला त्याला? तिला आठवतं राहिलं. फार लहान होती ती तेंव्हा. रानावनात हुंदडत पक्ष्यांची गळलेली पिसं, रानफुलं गोळा करण्याचं बालपण होत तिचं. तेंव्हा तिला एक नविन मैत्रिण भेटली. त्रिष्टुप प्रदेशाच्या उत्तरेकडून आलेल्या गाई बकऱ्या पाळणाऱ्या लोकांच्या टोळीतली ती होती. दोघींनाही एकमेकांची भाषा थोडीफार कळायची म्हणून त्यांचं खेळणं व्हायचं, बोलणं व्हायचं. एकदा ती यमीला म्हणाली, ' माझे वडील तर शंभर अश्वांचे स्वामी आहेत.'

' पण स्वामी म्हणजे काय?' तिला या शब्दाचा अर्थ मुळीच माहित नव्हता.

' अग, स्वामी असणं म्हणजे स्वामित्व असणं, मालकी हक्क असणं' , ती उत्तरली.

' म्हणजे नेमकं काय?' यमी गोंधळली होती. ती समजावून सांगु लागली,

' म्हणजे समज आता ज्या झाडाच्या सावलीत आपण बसलोयं ते तुझं आहे, म्हणजे तू त्याची मालकीण झालीस. तूच एकटीने ते वापरायचंस, दुसऱ्या कोणी नाही. त्याची सावली तुझी, त्याची फळं तुझी, त्याची फुलं तुझी... जर तू हो म्हटलंस तरच मी सावलीत बसू शकते, फळं घेऊ शकते. समजलं?'

' पण झाड माझं असेलच कसं? ते काय माझ्यातून उगवले आहे? ते तर भूमातेच आहे. आपल्या कोणाचंच नाही... किंवा असं पण असेल की ते आपल्या सगळयांचंच आहे.'   यमी उद्गारली.

' आमच्याकडे असं नसतं. माझे वडील तर अश्व, गाई, बकऱ्या सगळयांचे मालक आहेत. शिवाय आमच्या देशात त्यांची जमीन पण आहे. ते आमच्या आईचे आणि माझेसुध्दा मालक आहेत. ते ज्याच्याशी माझे लग्न लावून देतील त्याच्या घरी मला जावंच लागेल. मग तो माझा स्वामी.'

लहानगी यमी थक्क झाली. मनुषी वस्तीवर परत आल्यावर तिने आपला जुळा भाऊ मनुष्य यम, याला हे सगळं बोलणं सांगितलं. तो तिच्याएवढा असला तरी विचारी आणि गंभीर होता. त्याच्यावर तिची श्रध्दा होती. तो म्हणाला, ' मला ती टोळी माहिती आहे यमी, प्रत्येक समाजाच्या वेगवेगळया चालीरीती असतात. आपल्या वेगळया.'

' म्हणजे कशा?' तिनं प्रश्न केला.

' आपण सगळे या दाक्षायणी भूमिचे आहोत. बाकी कुणी कुणाचा नाही. नातं फक्त प्रेमाचंच. गवताच्या पाती पासुन मोठया हत्तीपर्यंत सगळं भूमितुन येतं, तिथचं जगतं आणि तिथंच विसर्जित होतं म्हणून सगळं या भूमिचंच.' तो उत्तरला.

' पण यमा, हे जग कधी सुरु झालं? पहिल्यापासुन सगळं हे असंच आहे का?' तिनं विचारलं.

'मला असं नीट माहित नाही, पण आपली जन्मदात्री सरण्यूमाता होती नं, तिनं मला एक कहाणी सांगितली होती. सगळयात अगोदर आकाशात तळपणारे सूर्य, चन्द्र व तारे पृथ्वीवर भाळले आणि ताऱ्यांच्या अंगणात त्यांनी तिला क्रीडेसाठी नेले. तेंव्हा सगळी सजीव सृष्टी जन्मली. मातृगणातल्या आद्यमाताही तेंव्हाच जन्मला आल्या. अदिति, दिति, पृथा, सुरझा... आपली आद्य मनुषी मातापण तेंव्हा जन्मली.'

यमीने त्याला आणखी काही विचारलं नाही. काही दिवसांपूर्वी मरुन गेलेल्या सरण्यूमातेच्या उल्लेखाने ती गलबलुन गेली होती.

हिवाळयाच्या शेवटी गवत सुकलं, पाणी कमी झालं, आणि यमीची मैत्रिणही आपल्या टोळीबरोबर दूरच्या प्रवासाला निघून गेली. थोडया दिवसात यमीही तिला विसरली. दिवस जात होते, वर्षे सरत होती. हातात सक्तूच्या आणि मोहाच्या मद्याने भरलेली पात्रे घेऊन तरुण तरुणी आपल्याला आवडलेल्या जोडीदाराला घेऊन रानात रतीक्रीडेसाठी जात होते. मातृकुलात नवी नवी बाळे जन्माला येत होती, गोल, पिवळया गोऱ्या चेहेऱ्यांची, अपऱ्या नाकांची आणि लहानशा काळया डोळयांची... राने फुलत गेली आणि एक दिवस यमीसुध्दा मोठी झाली. त्याच सुमाराला उत्तरेकडून ते आले. त्यांच्या लहान सहान टोळया नव्हत्या. गाईगुरांनी गजबजलेली विशाल गोत्रे होती. वसिष्ठ गोत्र, विश्वामित्र गोत्र, अंराश गोत्र... एका मागून एक ती सारी गोत्रे आली. प्रत्येक गोत्रात धष्टपुष्ट गोधनाचे मोठे कळप, घोडे जोडलेल्या रथातुन प्रवास करणारे पुरुष, सोनेरी केसांच्या जटा बांधलेले ब्राम्हण, सुवर्णाच्या मोबदल्यात देवघेव करणारे वैश्य, दास दासी म्हणून आणलेले इतर टोळयातले शरणागत...

'कृण्वतो विश्वमार्यम्' असा उद्‌घोष करत, इंद्राचा जयजयकार करत, धनुष्याचा टणत्कार घुमवत ते वीजिगिषु आर्य आले. सचकित डोळयांनी त्यांचे थाटामाटात आगमन पाहणारी दाक्षायणी भूमी सजग झाली. सर्वच मातृगणातल्या ज्येष्ठ मातांनी आपल्या वीरपुत्रांना, वीरकन्यांना बजावले, 'त्यांचं आक्रमण झालंच तर यध्दाला तयार रहा. त्यांच्या लांबवर पोहोचणाऱ्या धनुष्य बाणासारखी शस्त्रे आपल्याजवळ नाहीत, पण दगडांनी, काठयांनी, आगीच्या पालित्यांनी आपण त्यांचा प्रतिकार करु. लढू, पिटाळून दूर जायला लावू.'

पण युध्दाची वेळच मुळी आली नाही. मागे कधी तरी त्यांच्या भाषेची तोंड ओळख झालेल्या तरुणांनी बातमी आणली, 'ते स्त्रियांशी लढत नाहीत. स्त्रीहत्या ते पाप समजतात.' आता सगळंच निश्चिंत झालं. इतर लहान सहान टोळयांसारखे हे सुध्दा रानातलं गवत संपवतील आणि बिचारे पुढे निघून जातील. काही भय नाही. काही धोका नाही. पण ते खरोखर तितकंच नव्हतं. स्वतःला देव, सूर म्हणून घेणाऱ्या त्याही लोकांनी मातृगणांची बारिक सारीक माहिती काढली, अंदाज बांधले आणि एक दिवस विविध गोत्रातल्या ब्राम्हण, क्षत्रिय व वैश्यांची एक परिषद झाली. इथले डावपेच आखले गेले. आपला स्वदेश जो स्वर्ग लोक, त्यापासुन ह्या सहाव्या मुक्कामाला - लोकाला पाहोचण्याआधी राजा इंद्रासाठी भूमी काबीज करतानाची धोरणे इथे उपयोगी नव्हाती. इथं गोधन, अश्व चोरुन कुरापत काढता येणार नव्हती. कारण इथल्या गाईंना कुणी धनीच नव्हते. इथल्या स्त्रियांवर बलात्कार करुन पुरुषांना खिजवणं शक्यच नव्हतं. इथल्या पावित्र्याच्या कल्पनाच वेगळया होत्या. उलट बलात्कारातुन जन्मलेली आर्यांची मुलेच मातृगणाला मिळाली असती. इथले लोकही प्रकृती धर्माच्या सहिष्णू सहजीवनात मुरलेले. ते आपण होऊन आर्यांशी भांडण उकरतील, हे पण शक्य नाही. तरी

पण इथे इंद्रविजयासाठी आक्रमण करायचे आहे. 'कृण्वतो विश्वमार्यम्' हेच ध्येय गाठायचे आहे पण त्याची रीत वेगळी असेल. इथे जिंकायला एक सोडून दोन क्षेत्रे आहेत. गवतांनी, वनस्पतींनी ओसंडणारी रसा नदीकाठची विस्तीर्ण दाक्षायणी भूमी आणि इथले जननक्षम स्त्री देह - ज्यांचा उल्लेख देवभाषेत क्षेत्र असाच होतो. दोन्ही क्षेत्रे जिंकण्याचा एकच मार्ग होता आणि तो परपक्षाच्या हृदयातुन जाणारा होता. तिथल्या स्त्रियांशी प्रेमाचे खेळ, दागदागिने व सूखविलासांची लालूच आणि पुरूषांसाठी पुरूष स्वामित्वाचे मोहक तत्वज्ञान. शिवाय इथल्या स्त्रियांहून आकर्षक स्त्रियांचा नजराणा होताच.

हया अनोख्या आक्रमणाची चाहूल यमीला तिचीच मातृगणातली बहीण मनुषी इला, हिच्याकडून लागली. एक दिवस यमी, इला, राभा आणि त्यांची मैत्रीण अदिति वीरा घरात गर्भभराने अवघडलेल्या गाईसाठी चारा आणायला गेल्या. तिथं स्वच्छ सूर्यप्रकाशात झगमगत असलेली एक माला त्यांना इलेच्या गळयात दिसली. त्या हरखून गेल्या. त्यांनी असलं कधी पाहिलंच नव्हतं. जणू छोटे छोटे चन्द्रच एकत्र गुंफलेत.

'किती सुंदर इले! ही कशाची माळ गं? कुठे मिळाले तुला असले मणी?' मुलींनी विचारले.

'हयाला ते लोक मौक्तिक म्हणतात.' इला लाजत उत्तरली. त्या मातीच्या बांधाकडे त्या नव्या पर्णकुटया दिसतात ना, तिथल्या एका तरूणाने दिली. सुकेतू त्याच नांव.'

सगळया जणी आनंदाने चित्कारल्या. थोडी असूया, थोडं कौतुक, थोड कुतुहल.

'किती छान असतात नाही ते लोक! शुभ्र गोरे, पोपट नाके, निळया डोळयांचे. शिवाय त्यांचे केस पण सोनेरी असतात.' अदिति वीरा वर्णन करू लागली.

'आणि सोन्याचे दागिने तरी किती? हातात, पायात, गळयात आणि डोक्यावरसुध्दा. शिवाय त्यांची ती परिधानं! रंगीत, मऊ मऊ. ती लोकरीची असतात.' राभा पण फारच भारावलेली दिसत होती.

'पण इला, तू त्याच्याबरोबर अरण्यात क्रीडेसाठी पण गेली होतीस?' यमीने प्रेमाने विचारले.

'अहं. ते लोक प्रेयसीला अशी जंगलात नेऊन क्रीडा करतच नाहीत. विवाह करून घरीच नेत असतात कायमचं.' तिने सांगितलं.

'पण विवाह म्हणजे काय?' यमीने विचारलं.

'मला सुध्दा तसं नक्की माहित नाही, पण अग्निसमोर मंत्र म्हणून करायचा कसला तरी जादू टोणा आहे.' इला म्हणाली.

'पण तुला मुलं झाली तर ती आपल्या घरी येतील ना?' यमीला प्रश्न पडला.

'नाही गं. मुलं सगळी त्याची असतील. तो स्वामी असेल मुलांचा आणि माझासुध्दा. तो दुसऱ्या स्त्रीशी क्रीडा करू शकतो. मी मात्र त्याच्याशिवाय कुणावरच प्रेम करायचं नाही. त्यांचा हाच धर्म असतो म्हणे!' आता इलेचा आनंद मावळून ती विषण्ण झाली होती.

'तुला हे सगळं मान्य आहे, इले?' यमीने गंभीर प्रश्न केला.

'तसं नाही ग. पण मला तो इतका आवडलायं की, तो हवा असेल तर मला हे सगळं स्वीकारावचं लागेल, नाही का?' मनुषी इला म्हणाली.

'मलासुध्दा देवांपैकी यज्वा नावाचा एक तरूण कधी कधी भेटतो.' अदिति वीरानं सुध्दा लाजत लाजत आपलं गुपीत जाहीर केलं. पण स्वामित्व या संकल्पनेने यमीचं मन ढवळलं गेलं होतं. रानात दबा धरून बसलेल्या हिंस्त्र पशूची जशी चाहूल लागावी तशी तिला धोक्याची जाणीव झाली. ती आवेशाने म्हणाली, 'पण ते तुमच्या सृजनशक्तीवर मालकी सांगत आहेत. त्यांच्यातला एखादा पापी इथला भूमिपति होण्याचंही धाडस

करेल, कदाचित!' रागावलेली यमी त्वेषाने म्हणाली, 'केवढा स्वार्थ! किती अश्लील! केवढं पाप!'

यमीच्या क्रोधाचा काहीच उपयोग नव्हता. ती कुणालाच अडवू शकत नव्हती. तिच्या प्रकृति धर्मानुसार प्रत्येकालाच स्वतःला भावलेल्या सुखाच्या मागे जाण्याचा अधिकार होता आणि दाक्षायणी भूमितल्या सर्वच जननक्षम स्त्रियांसमोर मऊ, उबदार उर्णावस्त्रे फडफडत होती. रंगीबेरंगी रत्ने जडवलेले सुवर्णालंकर झगमगत होते. गोरेपान, उंचनिच आर्य तरूण त्यांच्या हृदयात कळ उठवत होते. अन्नवस्त्रालाही परस्वाधीन असलेल्या आर्य गृहीणींची 'पुरन्ध्री' ही मानाची पदवी मोह घालत होती. विवोहत्तर जीवनातली आळशी सुखासीनता तर या सर्व आकर्षणाच्या मध्यभागी होती. रानावनातलं वणवण फिरणं, शिकारीतला धोका हे सर्व संपणार होतं. फक्त घरात बसून एकाच धन्याची मुलं प्रसवणं आणि दासी बटकींवर वर्चस्व गाजवणं एवढच कर्तृत्व उरणार होतं. आणि हलके हलके त्या सर्व युवतींनी स्वतःला हवं ते मिळवलं. विवाह करून त्या आर्य स्त्रिया झाल्या. इला, वीरा, राभा, रै नि अनेक. अपवाद होता तो दनु आणि दिति मातृगणातल्या युवतींचा. यमी सारं काही भयचकीत डोळयाने पहात होती. मातृगणातल्या काही प्रौढ माता आपल्या मुलींच्या वर्तनाबद्दल तळतळाट व्यक्त करत होत्या. तर काहीजणी मुलींच्या पाठी उभे राहून खंबीरपणे समर्थन करत होत्या. प्रकृति धर्माची ही सगळी पडझड पाहून उदासलेली यमी आपल्या रासवट भाषेत बडबड करत तिरस्कार व्यक्त करत होती. काहीच थांबवू न शकण्यामधली तिची दुर्बलता तिला अन्न खाऊ देईना, झोप घेऊ देईना. ती आजाऱ्यासारखी दिसू लागली. तिची ही तडफड पाहाणारी तिची मावशी कृशानु माता म्हणाली, 'वत्से यमी, तू इतरांहून किती वेगळी आहेस गं? माझ्या इला, राभांच वर्तन मला मुळीच पसंत नाही. थोडयाशा सुखासीनतेला विसरून त्यांनी आपला आत्मा विकला. प्रकृति धर्म त्या विसरल्या. जो स्वतःच्या अन्नाला परस्वाधीन असतो, त्याच्या इतकं हलकं कुणीच नसतं गं.'

'होय आई. त्या दासी झाल्यात! दुःख होतयं. पण आर्यांच्या पत्नी म्हणजे जरा वरच्या दर्जाच्या दासीच असतात. त्यांची मातृत्वशक्तीच मुळी एका धन्याची बटीक असते. निसर्गात असं असतं का गं आई?' यमी उद्गारली.

'ते तर एक दुःख आहेच. पण मातृगणांमधले सर्व पुत्र, ग?' कृशानु म्हणाली. 'आपल्या घरातलेच यम आणि कृंथ काय किंवा शेजारच्या वस्तीवरचे ते ऋभु, विभु, वाज, जृंभ... यांना थोडा तरी स्वाभिमान? ते आपले जाऊन मिळाले त्या आर्यांना! आपल्याच घरातला, अगदी स्वतःला मनुष्य यम म्हणवून घेणारा त्या तरूणांचा नेता असावा?'

'ती परूष स्वामित्वाची खोटी भूल आहे ना, त्यांना मोहात पाडायला!' यमी पुढे म्हणाली, 'शिवाय त्या कसल्याशा शालक या नात्याने आर्यांच्या गोत्रा गोत्रात त्यांना सन्मानाने दागदागिन्यांचे उपहार दिले जात आहेतच आणि दासी बटकींचाही सामावेश असतोच त्या भेटीत. माते, भिती वाटते ग, आपल्या सर्व बंधू बांधवांना आज ना उद्या दासच बनवतील, वाळीत टाकतील, पण आपण काय करू शकतो?'

'तरी पण आपण एक करू शकतो. वत्से.' कृशानु धीराने म्हणाली. 'चल आपण दोघी मातृगणांच्या वस्ती वस्ती वर फिरू. त्यांना हे सगळं समजावून सांगू. त्यांच मत बदलू, मन वळवू. आपण थोडं फार तरी वाचवू शकू यमी, मी तुझ्या पाठीशी उभी आहे.'

यमी उत्साहाने उभी राहिली. पायाला पळसाची पाने बांधून मायलेकी दाक्षायणी भूमीतल्या वस्ती वस्तीवर फिरल्या. तळमळून बोलत सुटल्या. पण सगळं व्यर्थ होतं. अदिति वीरेची माता म्हणाली, 'आमच्या मुलींच्या मुलांच्या तर देवलोक इंद्रपद, विष्णूपद अशा मोठया मोठया जागीही नेमणूका करणार आहेत. मुलींच्या

या सौभाग्याआड मी कशाला येऊ?'

सरमा मातृगणातली शुनी म्हणाली, 'यमे तू दिसायला बेढब आहेस ना, म्हणून तुझ्यावर कुणी आर्य पुरूष भाळतच नाहीत. आमच्यावर जळण्यापेक्षा एखादा चकणा दास शोध ना, स्वतःसाठी!'

तरी पण आशेची काही किरणे होतीच. दनु आणि दिति वंशाच्या कन्या तर देवांना वश झाल्याच नव्हत्या पण त्यांनी आर्यांच्या गोत्रा गोत्रांवर रात्री अपरात्री हल्ले करून त्यांना इथून पिटाळून लावण्याची योजना आखली होती. काही दैत्य तरूणांनी तर आर्यांचे तंत्र शिकून त्यांनाच प्रतिकार करण्यासाठी धनुष्यबाणही बनवले होते. कद्रु मातृगणात एक स्वतंत्र आर्यविरोधी गट निर्माण झाला होता. नदीकाठच्या गीतवदित्रात निपुण असलेल्या विविध अप्सरा गणांनी उत्तरेकडे पलायन करून आर्यांचे निःशस्त्र आक्रमण टाळले होते. कदाचित नव्या ठिकाणी त्या आपल्या प्रकृति धर्माचे जतन करू शकल्या असत्या. मागच्या पिढीतल्या माताही यमी मागे उभ्या होत्या. ती काहीशी आशावादी झाली. तिला वाटलं आपण यमाशी बोलावं. हा आपला लाडका भाऊ तरूणांचा पुढारी आहे? त्याचं मन आपण वळवू शकलो तर खूपच उपयोग होईल. अलिकडे यम फारच कमी वेळ घरी असतो, पण अशीच एक वेळ साधून यमी आणि कुशानुमाता त्याला समजावू लागल्या. तो श्रध्दापूर्वक गांभिर्याने उत्तरला, 'मला आर्यांची पुरूष स्वामित्वाची कल्पना शिरोधार्थ आहे. कारण मालकी हक्क असला तरच वस्तूंचं आणि व्यक्तींचं नियमन करता येतं.'

'पण असं नियमन करायची गरजच काय?' कुशानु म्हणाली. 'गाई गुरं, वाघ, सिंह ह्यासारखाच नर, हा सुध्दा प्रकृतिचे अपत्य आहे. त्याचे नियमनसुध्दा तिचं करते.'

'नाही माते. नरजात इतर प्राण्यांहून वेगळी आहे. तिला बुध्दी आहे. स्मृतींचे सातत्य आहे. म्हणून हे आर्य लोक प्रकृत नराला सुसंस्कृत बनवण्याचा प्रयत्न करत आहेत. खरं म्हणजे हे देव किती दयाळू आहेत! आपल्या चांगल्यासाठी, सुखासाठी ते झटत आहेत.' यम म्हणाला.

'पण आपल्या स्त्रियांच्या पवित्र मातृत्वावर आर्यांची मालकी कशासाठी? स्त्री पुरूषांच्या बदलत्या इच्छा अनिच्छांचे काय? आणि आपल्या स्त्रियांनाही स्वामित्वाचा हक्क त्यांनी का देऊ नये?' यमीने मोठया आवेशाने त्याच्यावर प्रश्नांचा पाऊस पाडला.

'फक्त आपल्या स्त्रियांसाठी असं नाही यमे, देवांच्या स्त्रियांसाठीसुध्दा हीच व्यवस्था आहे. आणि स्त्रियांच्या संरक्षणासाठीच ही व्यवस्था आहे. ही एक आदर्श व्यवस्था आहे असं माझं ठाम मत आहे.' यम उत्तरला.

'स्त्रियांचे संरक्षण?' यमी गुरकावली. 'कुणापासुन? आर्यांच्या टोळयात घुसून, वाघ सिंह फक्त बायकांनाच खातात वाटतं!'

यमीच्या त्राग्यावर यमाला काहीच उत्तर सुचले नाही. तो इतकंच म्हणाला, 'तुझं म्हणणं काही असो, भगिनी! पण इथल्या बहूतेक लोकांना ही पध्दत पसंत आहे. त्यानी ती स्वीकारली आहे. इथे पितृसत्ताक पध्दतीची स्थापना केली म्हणून देवांनी ह्या दाक्षायणी भूमिचे नवं नामकरण केलंय, पितृलोक. बहुधा या लोकांचा पहिला अधिपती मीच असेन.'

'अस्सं काय? म्हणून हुरळलास तू!' माता कुशानु फार चिडली होती. तिनं म्हटलं, 'आत्ताच्या आत्ता चालता हो डोळयासमोरून.'

यम निघून गेला. त्याच्या बाबतीत यमी निराश झाली आणि तिला अक्षरशः शोकाकूल करणाऱ्या वार्ता येऊ लागल्या. एक दिवसं समजलं, उत्तरेला प्रयाण केलेले अप्सरा गण देवांच्या हातात सापडले नि देवराज

इंद्राला मनोरंजनाखातर अर्पण केले गेले. दनु आणि दिति मातृगणांनी आर्यांवर हल्ला करण्याआधी आर्यानीच त्यांच्यावर आक्रमण केले. सर्व जननक्षम स्त्रिया पळवल्या. पुरूषांची सरसकट हत्या केली. म्हाताऱ्या कोताऱ्या स्त्रिया जागच्या जागी तडफडत राहू दिल्या. यमी आतुन ढासळली होती. तरीपण तिनं आपलं काम सोडलं नाही. कुशानु मातेसहीत आपली गणागणातली यात्रा चालूच ठेवली आणि एका क्षणी तिच्या लक्षात आलं, आता हे सर्व निरर्थक आहे. एकही तरूण स्त्री किंवा पुरूष एकाही गणात उरलेला नाही. स्त्रिया आर्य पत्नी झाल्या होत्या. पुरूषप्रभुत्वाच्या कल्पनेने तरूण लोभावलेले होते. यमीने असहाय्य होऊन ही भटकंती थांबवली. यमी हरली पण कुशानुची जिद्द अजून जागी होती. ती एक दिवस यमीला म्हणाली, 'कन्यके, आहे! अजूनही एक मार्ग आहे. मनूषी मातृगणाचा एक तरी धागा आपण वाचवू शकतो गं!'

'आता आणखिन काय उरलंय आई?' यमीने उदासपणे विचारले.

'तू स्वतः वत्से, तुझा स्वतःच देह, ऐन तारुण्यात परिपूर्ण आणि जननक्षम. तूच माता हो, बाळे.' ती म्हणाली.

'पण ते कसं शक्य आहे? सध्याच्या परिस्थितीत कोणताही पुरूष मला विवाहाचीच अट घालेलं. मी तर त्याच्या विरूध्द लढते आहे.' ती म्हणाली. कुशानूनं सुचवलं, 'पण यमी, तू तुझ्या भावाकडे - यमाकडेच जा. प्राकृतिक निसर्गधर्माच्या ते विरूध्द नाही आहे नं? आणि आर्य लोकांमध्ये भावा-बहिणींचे विवाह होतचं नाहीत... कुणी सांगाव यमी, तुला तुझ्या जन्मदात्या सरण्यू मातेसारखं एखादं जुळंसुध्दा होऊन जाईल.'

यमीचे डोळे चमकले.

उन्हाळयातल्या त्या सुरेख अरूणोदयी यम आपल्या रोजच्या जागी स्नानाला गेला तेव्हा त्याला दिसलं, नदीच्या पात्रात कुणी एक स्त्री आखंड पाण्यात बुडून उभी आहे. तिला ओळखून तो हास्यमुखाने म्हणाला,

'तू यमे?, आज आपलं नेहमीचं ठिकाण सोडून इकडे स्नानासाठी आलीस वाटतं?'

'नाही, मी स्नानासाठी नाही आले रे.' ती उत्तरली. मी कामातुर होऊन रतीक्रीडेच्या इच्छेने आले आहे. हे यमा मला तुझ्याइतकंच उत्कृष्ट अपत्य दे.'

प्रकृतिधर्म जगणाऱ्या यमीसाठी या कृतीत काही वावगं नसलं तरी यमाला आता ते शक्य नव्हतं. 'प्रिय भगिनी, एकाच मातेच्या बंधू-भगिनींचा हा संबंध देवांना मान्य नाही. त्यांनी तो अधर्म्य आणि अनुचित ठरवला आहे आणि देवांचे गुप्तचर सर्व पाहतात.'

यमी फणकारली, 'देवांच्या गोष्टी कुणाला सांगतोस? ते स्वतः काय करतात? प्रजापतीनंच खुद्द स्वतःच्या मुलीशी काय केलं, हे सगळं जग जाणतं बरं!'

'पण यमी, मी तसं काही करणार नाही. सरण्यू माता आणि विवस्वान सूर्य ह्यांचा हा पुत्र सत्य भाषी आहे. तो उच्चारलेला शब्द कधी मोडणार नाही.' यमाने अविचल शब्द उच्चारले. तिनं विनवणी करत म्हटलं, 'आपल्या प्रकृति धर्माप्रमाणे कुणी या गोष्टीचा विचार करतं का? फक्त एकदा मला तुझी प्रेयसी होऊ दे रे, यमा!'

'नाही यमे. तू इथून निघून जा आणि दुसऱ्या कोणाशीही फक्त विवाहच कर.' त्याने कोरडेपणाने बजावले. तिला रडू आलं. 'यमा, तू माझा भाऊ आहेस रे!... त्या देवांचा तू कोण लागतोस? तुला सगळं माहित आहे. मला अनाथ करू नकोस! निराश करू नकोस!'

यम द्रवला नाही. 'यमे, आता तू इथून निघून जा. सुखी हो. तुला माझा आशीर्वाद आहे.'

निरोपाचे ते शब्द ऐकुन ती जायला वळली. यमाच्या आशीर्वादाचा तिला काही उपयोग नव्हता. तिला

तसं पहायला नको म्हणून यमाने मान फिरवली. ती गेली असेल म्हणून काही क्षणाने त्यानं मान वळवली. तेव्हा ती नदीकाठी पाठमोरी उभी होती. त्याच्या कल्पनेप्रमाणे ती विवस्त्रही नव्हती. तिच्या संपूर्ण शरीराला गुरफटलेल्या गवताच्या वल्कलातले पाते पाते ठिबकत होते. जणू यमी सर्वांगाने रडत होती. त्याला समजलं, ती कामातुर होऊन आलेली नाही. आपल्या उखडल्या गेलेल्या प्रकृति धर्माची सनातन मूळ घट्ट धरून ठेवण्याचा तिचा तो अखेरचा प्रयत्न होता. तिचा पराभव यमाचं काळीज चिरून गेला. सद्‌गदित होऊन तो म्हणाला, 'यमे लाडके, मला सगळं समजतयं, पण हे लक्षात घे, काळ हा उताराला लागलेल्या पाण्यासारखा असतो. त्याचं तोंड तुला काय, मला काय, किंवा कुणालाही कसं मागं फिरवता येणार?'

एकवार जवळ जाऊन मायेने त्याने तिचे मस्तक थोपटले. यमी माघारी आली.

दिवस पुढे जात राहिले. यथावकाश इंद्राच्या राज्यात सामील झालेल्या दाक्षायणी भूमिचा पहिला अधिपती म्हणून यमाची योजना झाली. तो भूप्रदेश आता पितृलोक म्हणून संबोधला जाऊ लागला. रेडयांच्या गाडीतुन संचार करणाऱ्या यमाने एक न्यायनिष्ठुर, खंबीर शासक म्हणून इतका काही लौकिक मिळवला की, यमनियम, यमतातना अशा शब्दसंहति देव भाषेत रूढ झाल्या. नव्याने आर्य संस्कृतीत प्रवेश केलेल्या मातृगणातल्या पुरूषांनीही आर्यांनी देऊ केलेल्या दासी बटकींशी आपले संसार मांडून त्रैवर्णिक आर्यांशेजारी आपले चवथ्या वर्णाचे आसन मांडले आणि युगानुयुगे न फिटणारे पाप त्यांनी करून ठेवले. हलके हलके स्वल्प प्रमाणात आर्यही बदलत होते. यज्ञविधीत ते सप्त मातृकासाठीही हवन करू लागले. आदित्य, दैत्य, वैनतेय अशी मातृगण वाचक बिरूदे ते सन्मानाने वापरू लागले. प्राकृत धर्मातली उक्थे ते सूक्ते समजून आनंदाने गाऊ लागले. अशीच दहा, पाच वर्षे गेली. स्वर्गलोकापासून सहावा मुक्काम, हा पितृलोक आता शाश्वतपणे सम्राट इंद्राच्या स्वाधीन झाला आहे, याची खात्री पटली आणि पुन्हा आर्य शस्त्रसज्ज होऊन दक्षिण विजयासाठी निघाले. इंद्राचा जयजयकार करत, 'कृण्वतो विश्वमार्यम्' हा जयघोष करत गोत्रा मागून गोत्रे निघाली. पूर्वी पेक्षा कितीतरी धष्टपुष्ट होऊन, समृध्द होऊन. आता त्यांना इथली काळजीच नव्हती. साक्षात यमधर्म आता समर्थ शासक होता.

एका संध्याकाळी कुशानु मातेचे पार्थिव शरीर स्वहस्ते भूमातेच्या स्वाधीन करून प्रौढ यमी मनुषी गणाच्या वस्तीवर अखेरच्या पर्णकुटीत परतली आणि आर्यांशी संबंध न ठेवता एकाकी जगू लागली. दाक्षायणी मातेच्या अंगावर मस्तक ठेवून निजू लागली. झाडे नावाच्या भूमिपुत्रांशी हितगूज करू लागली. फुलाफुलांच्या रतीक्रीडेत मध्यस्थी करणाऱ्या भुंग्यांना आशीर्वाद देऊ लागली. हरण, सशांच्या अपत्यांना जोजवू लागली. काळाच्या प्रभावाने मनुषी यमी शांत होत गेली, दुःख, कष्ट विसरली. पण तिने आर्यांना मात्र कधीही क्षमा केली नाही. देव संस्कृती विषयी द्वेष भावना ती कधीही विसरली नाही. अशी किती वर्षे सरली असतील?... तीस, चाळीस, पन्नास? कोण जाणे? पण एका कार्तिकात शुक्ल पक्षातल्या द्वितीयेचा चन्द्र वर आकाशात चढला आणि मनुषी मातृगणातल्या एकुलत्या एक घरासमोर रेडे जुंपलेली एक गाडी खडखडत थांबली.

खापरी दिवा हातात घेऊन यमीने चकीत होऊन पर्णकुटीचे कवाड उघडले. सेवकांच्या मदतीने म्हातारा आजारी यम गाडीतून उतरत होता. क्षणभर तिच्या मस्तकात एक कळ उठली. पण स्वतःला सावरत ती म्हणाली, 'मनुषी मातेच्या या अखेरच्या जीर्ण दरवाजात पितृलोकाच्या या महान अधिपतीचे स्वागत असो.'

'नाही भगिनी, हा पितृलोकाचा अधिपती नव्हे', यम व्याकुळपणे म्हणाला. 'एक वाट चुकलेला मुलगा आपल्या आईच्या घरी आसरा मागायला आलेला आहे. मला तुझा आधार देणार नाहीस यमी?'

यमीने पुढे येऊन त्याचा हात हातात घेतला. त्याचे सर्वांग पोळत होते. आपल्या वृध्द बहिणीच्या

खांद्यावर भार घालत तो सेवकांना म्हणाला, 'गाडी परत न्या आणि तुमचा नविन अधिपती कृंथपुत्र यम, त्याला माझा निरोप सांगा, हा मनुष्य यम आता इथून कधीही परत येणार नाही.'

यमीने त्याला धरून पर्णकुटीत आणलं. भिंतीच्या आधाराने दर्भासनावर बसवलं. निःश्वास टाकून तो म्हणाला, 'भगिनी, माझं भाग्य म्हणून आजही माझ्या मातेचा दरवाजा तू उघडा ठेवलास. पण उद्याचं काय?'

'येणाऱ्या उद्यांना अशा दरवाजाची गरजच नाही, यमा.' ती उत्तरली. तूच म्हणाला होतास काळाचं तोंड कधी मागे फिरवता येत नाही... पण यमा तू तरी माघारी का फिरलास?'

'यमी, स्वामीत्व-मालकी नावाच्या स्वार्थाने लडबडलेल्या भ्रामक असत्यावर मी आंधळी श्रध्दा ठेवली. समाजाचं नियमन ही कल्पना मला आवडली. पण हे जीवनचक्र ज्या वैश्विक नियमावर चालते, तेच ऋत तत्व-अंतिम सत्य समजायला मला साक्षात अनुभवच घ्यावा लागला. सगळंच हातातून निसटून गेल्यावर मला कळलयं, अहंकार, ईर्षा, असूया, असत्य, नरसंहार, ह्या सर्वच मानवी दुर्गुणांचा उगम स्वामित्वाच्या आकांक्षेतुन झालाय. भगिनी, सगळया मानसिक दुःखाचं जन्मस्थान हेच तर आहे.

यमी ऐकत राहिली. एक निःश्वास सोडून तो पुढे म्हणाला, 'आर्यांच्या या सामाजिक उतरंडीत सगळे दासच आहेत, स्वामी कुणीच नाही. अगदी हलक्यातल्या हलक्या दासापासून ते त्या सम्राट इंद्रापर्यंत सगळे दासच आहेत... कशाचे तरी, कुणाचे तरी. जेव्हा आपण कशाचे तरी धनी होतो, त्याच क्षणी आपणही एक वस्तु झालो असतो, आपल्याहून मोठया धन्याच्या मालकीची.'

'आणि यमा, तुम्ही तर स्त्रीच्या जननशक्तीचे मालक व्हायची महत्वाकांक्षा पूर्ण केलीत.' यमी आवेगाने म्हणाली. 'इतकी मूर्ख, स्वार्थी आणि काल्पनिक गोष्ट जगात कोणतीच नसेल. ह्या नतद्रष्ट आर्यांमध्ये खरंखुरं दास्य कुणाचं असेल तर ते सृजनशील स्त्रीचं. मग ती इंद्राणी असो की साधी दासी. ती कधीही, कशाचीही मालकीण नसते.'

'मी या जगातल्या संपूर्ण आईपणाचा फार मोठा गुन्हेगार आहे, यमी! क्षमा मिळावी असं माझं पाप नाही... तरी पण आज मी तुझ्या पायावर मस्तक ठेवतो, भगिनी!' यम व्याकुळला.

पाय धरू पाहाणाऱ्या यमाचे मस्तक तिनं वात्सल्यानं मांडीवर घेतलं आणि त्याच्या सर्व अंगावर हात फिरवत ती म्हणाली, 'विसावा घे, बंधू. तू फार थकला आहेस.'

'खरयं यमी, फार शिणलोय मी. कदाचित ही माझ्या आयुष्यातली अखेरची रात्र असेल... आज मी माझ्या सरण्यूमातेच्या दारात दोन गोष्टी मागायला आलो आहे. मला तू विन्मुख जाऊ देऊ नकोस गं!'

'सांग... सांग यमा. मी तुझ्यासाठी काय करू? तो उत्तरला दीनवाणा, अडखळत्या शब्दांत, 'माझ्या मृत्यूनंतर माझ्या या जीर्ण कायेला तू स्वतःच्या हाताने भूमातेच्या कुशीत निजव.'

यमी त्याचं मस्तक थोपटत राहिली. काही क्षणानंतर तो म्हणाला, 'तुला लहानपणचं आठवतं? तेव्हा तरूण झालेला भाऊ पहिल्यांदाच एका मुलीला रानात रतीक्रीडेसाठी घेऊन जायचा त्या दिवशी संध्याकाळी त्याच्या बहिणी हातात मातीचे दिवे घेऊन कौतुकाने त्याला ओवाळत असत.'

'होय रे बंधू. किती सुंदर असायचे ते क्षण! यमी उद्गारली. 'भूमातेच्या अंगणात जीवनाचा नविन प्रकाश आणणारे ते भाऊ, त्या दिवशी चन्द्र सूर्यच असायचे. त्यांच्या त्या तेजाचे स्वागत आम्ही तेजानेच करायचो.'

'हो ग भगिनी. पण मी कधीही कोणत्याही स्त्रीशी रतीक्रीडा केली नाही, करू शकलो नाही. आर्यांची विवाह कल्पना मी मान्य केली होती परंतु माझ्या तळात कुठेतरी खोलवर मूळ धरून बसलेला आपला प्रकृति धर्म मला एखादीशी विवाह करून तिचा मालक व्हावं, इतका मोठा स्त्रीत्वाचा अपमान करू देत नव्हता...असो.

आज त्याचं दुःखही नाही. पण एक हौस राहिली आहे.'

'कोणती रे वत्सा?' तिनं विचारलं.

'तू पोरकट म्हणशील. पण भगिनी, मला तुझ्याकडून ओवाळून घ्यायचं आहे एकदा. कदाचित मरणानंतर त्याच प्रकाशाचं बोट पकडून मी जीवनाकडे परत येईन.'

वृध्द यमी भारावून उठली. यमाला तिने टेकुन बसायला मदत केली. मातीचा टिळा तिने त्याच्या कपाळाला लावला. रानधान्याच्या अक्षता मस्तकी वाहिल्या आणि तैलदीप हातात घेऊन तिनं त्याला आशीर्वाद देत ओवाळलं.

त्याच पहाटे मनुष्य यमाचे देहावसान झाले. तिने स्वहस्ते त्याचा देह नदीकाठी दाक्षायणी भूमिच्या कुशीत निजवला आणि आकाशाच्या दिशेने तिने प्रार्थनेसाठी आपले दोन्ही हात पसरले. समोर शेकडो लोकांचा समुदाय निःशब्द होता. त्या कडव्या एकाकी वृध्देबद्दल प्रत्येकाच्या मनात श्रध्दा होती. तिची मते विरोधी असुनही कुणी तिचा निरादर करत नव्हते. यमी म्हणाली, 'हे मृत पुरूषा यमा, सोम, घृत आणि मध यांचे वैपुल्य असलेल्या नव्या जीवनाकडे तू जा. हे यमा, ज्या सत्याला आपल्या पूर्वजांनी स्पर्श केला, ज्या वैश्विक नियमांचे, ऋतांचे पालन केले, जे ऋत सूर्याचेही पालन करते, त्या वैश्विक सत्याकडे तू जा.

तिची प्रार्थना संपल्यावर पितृलोकांचा नवा अधिपती कृंथपुत्र यमाने आपल्या आत्याच्या शोकाकुल थरथरत्या कायेला आपल्या बाहूंचा आधार दिला नि पर्णकुटीच्या दिशेने परत आले.

...आज दिवसभर भूतकाळाची जंगले तुडवून थकलेली यमी अस्तमानी पर्णकुटी बाहेर झाडाच्या पारावर विसावली होती. आकस्मात खूप दुरून चालत आलेला एक साठी सत्तरीचा माणूस आपल्या हडकुळया कुत्र्याबरोबर तिच्या समोर येऊन विचारू लागला,

'माते आजची रात्र आपल्याकडे अतिथेय मिळू शकेल काय? मी अरुणोदयी पुढे निघेन.'

सेविका पाय धुण्यासाठी पाण्याचा कुंभ घेऊन आल्या. त्याचे कुत्रे लप्लप् पाणी प्यायले. यमीने विचारले, 'हे बंधु, तू कुठुन आलास?'

'मी मृत्युलोकातुन आलो. स्वर्गरोहण करण्यासाठी चाललोय. मला वाटतं, ह्याच भूप्रदेशाच नाव पितृलोक असावं'

'होय बंधु. ते आर्य लोक याच भूमिला पितृलोक म्हणतात. पण हा मृत्युलोक म्हणजे काय? कुठं आहे तो प्रदेश?'

पितृलोक जिंकून घेतल्यावर आर्य लोक दक्षिणेला कुभा नदीच्या खोऱ्यात गेले. कोणी पूर्वेला, कोणी पश्चिमेला. तिथं त्यांनी इतका पराक्रम केला की, ती संपूर्ण भूमि प्रेताने झाकून गेली. त्या पराक्रमाची आठवण म्हणून देवगणांनी त्या भूमिचं नाव ठेवलं मृत्युलोक.'

यमी विषण्ण झाली. तिन विचारलं, 'पण तू कोण आहेस? तुझ नाव काय?'

'मी तिथलाच एक यज्ञकर्ता राजा आहे, महाराजा ऐल... आता पुत्रावर राज्यभार सोपवून मी सर्वसंग परित्याग केलायं आणि स्वर्गारोहण करण्यासाठी निघालो.' त्यानं उत्तर दिलं.

'पण तू स्वतःला ऐल म्हणवतोस. तू मनुषी इलेचा पुत्र तर नाहीस?' तिनं विचारलं.

'होय माते. मी तोच आहे.' तो म्हणाला. यमीने त्याला ओळखून विचारलं, 'मग तू कृंथपुत्र यमाकडे का जात नाहीस? तोही मनुष्य आहे. तुझ्या मामाचा मुलगा.'

'नाही भगवती. यमाचे मुख आमच्यासारख्या पुण्यवंतांनी बघायचे नसते. यमाकडे फक्त पापी लोक

जातात.' तो उत्तरला.

तिनं फक्त निश्वास टाकला. सेविका त्याला घेऊन बाजुच्या दुसऱ्या पर्णकुटीत गेल्या. हळूहळु संधिप्रकाश गडद झाला. घनदाट अंधार पडला आणि एका प्राचीन जीवन परंपरेचा तो यमी नावाचा जीर्ण पराभूत अवशेष काळोखाच्या समुद्रात तळाशी बुडून गेला.....

लेखिकेचे मनोगत

'ऋग्वेदातल्या दशम मंडलातले दशम सूक्त 'यम-यमी संवाद' जेंव्हा वाचनात आले तेंव्हा त्या सूक्ताने मनात उभ्या केलेल्या प्रश्नांची उत्तरे शोधता शोधता 'युगांतर' हया कथेचा जन्म झाला. दशम मंडलातली बरीचशी सूक्ते भाषिक आंतर प्रमाणामुळे अति प्राचीन मानली जातात. त्यापैकीच हे एक सूक्त आहे. एक बहिण अतिशय कारुण्याने पण निःसंकोचपणे स्वतःच्या सख्ख्या आणि जुळया भावाकडे रतीदान मागते, ही गोष्ट आर्यांचा हिंदुस्थानामध्ये प्रवेश झाल्यानंतर घडणे शक्यच नव्हते. कारण तोपर्यंत स्त्रीपुरूष नात्यासंबंधींचे सामाजिक व धार्मिक संकेत दृढमूल झाले होते. म्हणूनच या सूक्ताची रचना, गोपालक, विजिगिषु आर्य म्हणजेच देव आपल्या उत्तरेकडील मूलस्थानाकडून दक्षिणेकडे येत असतानाच्या अतिप्राचीन कालखंडात झाली असावी.

हया सूक्तातल्या यमी नावाच्या बहिणीसमोर अशी कोणती परिस्थिती उभी राहिली असेल की तिने स्वतःच्याच भावाकडे लाचार होऊन अपत्यप्राप्तीची याचना करावी? आणि त्या भावाने तिला आर्यांच्या म्हणजे देवांच्या नीतिमत्तेचे धडे द्यावेत? हया प्रश्नाचा विचार करत असताना मला मनुस्मृति आणि महाभारत हयात आलेल्या 'गोधर्म' या शब्दाचे स्मरण झाले आणि सूक्तात पितृप्रधान समाजरचनेच्या विकासामधला एक महत्वाचा प्राचीन टप्पा मला उलगडतो आहे, असं वाटलं. 'गोधर्म' म्हणजे नरमादी नात्यासंबंधीचा पशुधर्म. पशूंमध्ये या जैविक संबंधात कोणतीच बंधने असत नाहीत. मनुष्य हा ही मूळात एक पशु-प्राणीच आहे. शास्त्रज्ञ त्याची गणना 'एप' या प्राणीवर्गात करतात. इतिहासपूर्व आदिमानव नैसर्गिक प्रेरणांशी इमानदार राहून गोधर्माचेच पालन करीत असेल. हया गोधर्माचाच अटळ परिणाम म्हणजे मातृसत्ताक कुटुंबव्यवस्था. हया मूळच्या प्राकृतिक, निरामय प्रेरणांवर नितांत श्रध्दा ठेवणारी आणि आर्यांच्या कृत्रिम विवाह संस्था आणि तिच्या अनुषंगाने येणारा एका माणसाचा दुसऱ्या स्वतंत्र माणसावर लादला जाणारा मालकी हक्क, हयांच्या विरुध्द उभी ठाकलेली पण पराभूत झालेली मातृप्रधान समाजाची प्रतिनिधी म्हणून 'वैवस्वत यमी' ही व्यक्तिरेखा हया संवाद सूक्ताने माझ्या डोळयासमोर उभी केली.

वैवस्वत यम आणि यमी, ही जुळी भावंडे त्या वेदकाळापासून पुराणकथांमधून आपल्यापर्यंत येऊन पोचलीत. 'विवस्वत' म्हणजे सूर्य आणि 'वैवस्वत' म्हणजे सूर्यपुत्र. हा शब्दही विचार करायला लावणारा आहे. कारण सूर्य हा संपूर्ण सृष्टीचाच पिता असतो. 'यम' हा वैदिक काळापासून पितृलोकाचा-यमलोकाचा अधिपती मानला जातो. पुष्कळशा पौराणिक कथा आणि दंतकथा हयांच्यामधून तो आपल्याला भेटत असतो. त्याची बहिण वैवस्वत यमी ऋग्वेदातल्या 'मृतगति सूक्त' (ऋग्वेद १०-१५४) हयाचीही ऋषिका म्हणजे कवयित्री आहे. त्याही सूक्ताचा उल्लेख हया कथेत केला आहे. सध्यासुध्दा मृतांच्या श्राध्दविधीत म्हटल्या जाणाऱ्या मंत्रात पुरोहित हे सूक्त म्हणतात. यम-यमी यांचे भाऊ बहिण म्हणून एकमेकांवर निरतिशय प्रेम होते. त्या प्रेमाची स्मृति म्हणून यमद्वितीया-भाऊबीज हा सण दिवाळीत आपण साजरा करतो. यम त्या दिवशी आपल्या बहिणीच्या घरी जातो हया लौकिक श्रध्देचा उपयोग हया कथेत करून घेतला आहे.

संवाद सूक्ताच्या तिसऱ्या ऋचेत 'प्रजापति' हया वैदिक देवतेचा उल्लेख यमीने केला आहे. हा वैदिक प्रजापति म्हणजेच पुराणांमध्ये सृष्टिकर्ता ब्रम्हदेव म्हणून प्रसिध्द असलेला देव. हया ब्रम्हदेवाच्या संदर्भात एकूणच आर्यांच्या नैतिक कल्पनांना जबरजस्त धक्का देणारी कथा पुरांणामध्येसुध्दा आली आहे. हया ब्रम्हदेवास सरस्वती नावाची एक कुमारी कन्या होती. ब्रम्हदेव तिच्यावरच भाळला आणि लंपटपणे तिचा पाठलाग करू लागला. यमीने प्रजापतीच्या याच दुर्लौकिकाचा प्रस्तुत ऋचेत उल्लेख केला आहे. हया कथेवरून एक असं लक्षात येतं, पारंपारिक साहित्याने मूळ नैसर्गिक गोधर्माच्या अति-प्राचीन स्मृति जतन करून ठेवतानाही कोणतीच झाकपाक किंवा कसूर केली नाही.

प्रिय वाचक,
मराठीतील दर्जेदार साहित्य आपल्यापर्यंत पोहोचवायचा आमचा हा प्रयत्न आहे. आपला अभिप्राय आम्हांस (marathikatha@gmail.com) व लेखिकेस जरुर कळवावा.

लेखिकेचा पत्ता
विजया दीक्षित
६, भक्तकुटीर, साकोरी,
ता. कोपरगाव, जि. अहमदनगर
PIN 423107

Copyright ©
सर्व हक्क लेखिकेकडे स्वाधीन. या कथेची soft copy आपण वापरु शकता. परंतु अन्य उपयोगासाठी लेखिकेची परवानगी आवश्यक आहे.

Document no m0300130003